

RÉTEGZŐDÉS-MODELL 2.0

KÍSÉRLET A MAGYAR FRISS DIPLOMÁS FIATALOK RÉTEGHELYZETÉNEK TÖBBDIMENZIÓS ELEMZÉSÉRE

A posztmodern átalakulás és a rétegződés-kutatás új kihívásai

E tanulmány első darabja egy sorozatnak, amelyben tanítványaimmal (*Kenéz Anikóval* és *Krisztián Viktorral*) közösen arra vállalkozunk, hogy „újrarendezzük”, egy konkrét feladathoz kapcsolódóan átalakítsuk korábbi rétegződésmodellemt. Már a szociológusi pályám kezdetétől foglalkoztatnak a társadalom tagozódásának kérdései: melyek a meghatározó tényezők, hogyan kapcsolódnak össze, melyek is valójában az okok és mik az okozatok ezekben a rendszerekben, hogyan alkothatók meg e modellek empirikus megfelelői – és mire alkalmazhatók? Ilyen és hasonló jellegű kérdésekhez kapcsolódóan összegeztem 2006-ban megjelent könyvemben addigi kísérleteimet.¹⁸¹ Elkészítettem – az elmúlt évtizedek magyar empirikus tagozódás-kutatásait elemezve – azt a többdimenziós empirikus rétegződésmodellt, amely egyfajta választ adhat azokra az új – a posztmodern „individualizációs” társadalmi folyamatok hatásaiból eredő – kihívásokra, amelyek alapjaiban kérdőjelezték meg (Ulrich Beck szavaival élve: „*az irrelevancia duzzogójába küldték*”) a társadalomkutatók eddig használt, megbízható hierarchikus tagozódási modelljeit.

Modellem négy elemből áll: empirikus adatok révén azt vizsgáltam, hogy a kiválasztott populáció tagjai (a 25-29 éves magyar fiatalok) „*honnan jöttek*” (szüleik réteghelyzete), „*hova jutottak*” (a megkérdezettek réteghelyzete), „*hogyan jutottak idáig*” (új elem a modellemben: az „életutak” típuscsoportjait alakítottam ki a tanulás, munkába állás, a szülői ház elhagyása, a párkapcsolat és a gyermekvállalás életeseményei révén), illetve „*milyen körülmények között*” (ide néhány további alapvető szociológiai tényezőt soroltam: neme, lakóhelye, jövedelmi viszonyai). E négy tényező együttes empirikus magyarázó modelljét alkottam meg és teszteltem (egy speciális többdimenziós variancia-analízis eljárás, a „teljes faktoriális modell” segítségével) az „Ifjúság 2000” adatbázisán.

181 Cikkemben elsősorban a 2006-ban megjelent könyvemre támaszkodom, amely addigi rétegződéskutatásaim összefoglalója (Kabai 2006).

Most fiatal kollégáimmal arra teszünk kísérletet, hogy az évek óta közösen folytatott diplomás pályakövető kutatásaink során nyert adatokat elemezzük e modell segítségével. A 2007-ben készült – öt felsőoktatási intézmény közel 2000 végzett hallgatójára kiterjedő – kérdőíves vizsgálatunk (Kabai és mtsai 2007) adatai kiváló alkalmat nyújtanak számunkra a négydimenziós rétegződésmodell egyfajta tesztelésére. Nem titkolt szándékunk – az immáron negyedik éve 31 magyar felsőoktatási intézményben folyó, országosan összehangolt kérdőíves – pályakövető felvételek adatainak új, mélyebb elemzési eszközei kialakítása, elterjesztése. Ezzel egy nagyon fontos „missziót” szeretnénk vállalni: meggyőződésünk szerint az elmúlt évtizedek egyik legnagyobb szabású társadalomkutatási „vállalkozása” ez a magyar szociológus társadalomnak. Meg vagyunk egyrészt győződve arról, hogy ezek a vizsgálatok hozzájárulhatnak a magyar felsőoktatás megújításához,¹⁸² másrészt az így összegyűjtött adatbázisok – átgondolt kutatási tervek esetén – alkalmasak lehetnek a mai magyar társadalom átalakulásának mélyebb szociológiai vizsgálatára egy nagyon fontos réteg, a friss diplomások körében. Különös hangsúlyt ad kísérletünknek, hogy a '80-as évek eleje óta nem készültek Magyarországon célirányos rétegződés-kutatások.

A három tanulmányban – mindezeket figyelembevételével – a következőkre vállalkozunk:

– az első tanulmány egy rövid összegzése a posztmodern átalakulások egyes szociológiai jellegzetességeinek, különös tekintettel a rétegződéskutatók „válaszaira” (kiemelve Stefan Hradil „miliótipológiáját” – mint egy sajátos, sok szempontból szélsőséges modellkísérletet – szembesítve saját elképzeléseinkkel);

– a második tanulmányban a négydimenziós rétegződésmodell felépítését, módszertani sajátosságait ismertetem (az elmúlt évtizedek legjelentősebb magyar empirikus kísérleteinek elemeit felhasználva, egyfajta „összefoglaló tipológiát” készítve); végül

– a harmadik tanulmányban fiatal kollégáim arra vállalkoznak, hogy felépítsék a végzett hallga-

182 Lásd erről bővebben a Zsigmond Király Főiskola „Párbeszéd-modelljét” (Kabai és mtsai 2012).

tók vizsgálati adatbázisán modellünk azon változatát, amely alkalmas a hasonló jellegű pályakövetéses adatfelvételek mélyebb szociológiai elemzésére.

A rétegződés-kutatások problémái: kihívások és válaszok

„Ha megnézzük, hogy hol tart jelenleg a szociológia elmélete a csoporttípusok fogalmi megragadása és osztályozása terén, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a szociológiában mindaddig nem bukkant még fel egy Linné vagy Cuvier” (Merton 1980; idézi: Angelusz 1999:5)

A legutóbbi évtizedekben tapasztalható radikális társadalmi átalakulások világszerte jól kimutatható hatást gyakorolnak az élet minden területére. Ennek a folyamatnak – amelyet az emberiség információs, vagy posztindusztriális korszakba való belépéseként aposztrofálnak a társadalomkutatók – a következményei olyan jelentősek lesznek Alvin Toffler (1980) szerint, mint az emberi történelem két korábbi nagy változási hullámának: a vadászógyűjtögető társadalomból a mezőgazdaságba, majd a mezőgazdaságból az ipariba való átmenetnek. Francis Fukuyama (2002) e változások egymással összefüggő elemeit vizsgálva a „Nagy Szétbomlás” fogalmával illeti az 1960-as évektől az 1990-es évekig tartó folyamatot, melynek lényege a korábbi társadalmi rend szétbomlása a technológia fejlődésével, a viszonyok globalizálódásával, végül *„az emberi természet és a társadalmi rend újjászerveződése”*.

Az emberi életfeltételek drasztikus mértékű változásairól ír Ulrich Beck (1997) is. Megítélése szerint a fejlettebb nyugati társadalmakban fokozatosan felbomlottak a rendi alapú életformák: a szubkulturális osztályidentitások fokozatosan háttérbe szorulnak, melyek egyik legfontosabb következménye, hogy megindul az egyéni életutak diverzifikálódása és individualizálódása. Mindezek a folyamatok a társadalom osztály- és rétegszerkezetének hierarchikus modelljét mindinkább kérdésessé teszik. Ahogy fogalmaz: *„... a konstans egyenlőtlenségi viszonyok palástja alatt”* mindaddig ismeretlen erejű és hatókörű társadalmi individualizálódási folyamat indult meg és tart ma is (Beck 1997:425). Mindezek eredményeképpen az emberek tömegei kikerültek hagyományos kötődéseikből, és kizárólag magukra, saját egyéni sorsukra kell hagyatkozniuk minden kockázattal, lehetőséggel és ellentmondással szemben.

Hasonló kiindulópontokra alapoz Anthony Giddens (1991, 1999): a megnőtt kockázatokról és

az esélyek bővüléséről beszél – de álláspontja szerint a modern intézményeket egybefogó tényezők legalább annyira jelen vannak, mint a bomlasztóak. Véleménye szerint az élet nem is annyira biográfiai, hanem inkább „reflexív projektum”. Ahogy fogalmaz: *„... a változó egyént a személyes és a társadalmi módosulások reflexív összekapcsolási folyamatának részeként is vizsgáljuk”* (Giddens 1991:33). Megítélése szerint az egyének, bár érzékelik a tradicionális családi minták felbomlását és az ezzel járó kockázatot, *„nem húzódnak vissza a külső társadalmi térből, hanem merészen beilleszkednek”* (uo. 177).

A *„társadalmi látásviszonyok romlásáról”* beszél Angelusz Róbert (Angelusz 2000:39–41) is, az utóbbi évtizedek változásai következtében szinte áttekinthetetlené vált a társadalom differenciálódása, elhalványultak a nagycsoportok határai. A kétségtelenül növekvő szakmai igényesség, a társadalomkutatás elméleti és módszertani fejlődése sem hozott olyan elméleti megközelítéseket, empirikus modelleket, amelyek a társadalmi nagycsoportok teljes körének összegyűjtésére, rendszerezésére és leírására alkalmasak lennének. Ahogy fogalmaz: *„... még a szociológia modern technikai-módszertani apparátusával is nehéz a lakosság csoportokba szerveződését nyomon követni, s az esetek növekvő számában válik kétségessé egyes személyek és csoportok besorolása”* (Angelusz 1999:5). És ez csak az egyik fele a problémának, hiszen mindinkább megfigyelhető – a másik oldalon – a társadalom tagjainak elbizonytalanodása a csoportidentifikáció tekintetében. Alig néhány évtizede még szinte mindenki számára nyilvánvaló volt a saját és a környezetében élő emberek társadalmi hovatartozása. A hétköznapi élet „erős csoportspecifikus rendezettségben” zajlott a megszólítástól az öltözködésig, a csoporttagok közötti interakciók relatíve nagy gyakorisága a hétköznapi emberek számára is nyilvánvalóvá tették az elkülönülő társadalmi csoportok létét és viszonyrendszerét környezetükben.

A társadalom tagozódásának kutatása szempontjából két szélsőséges nézőpont ütközik: a – meglehetősen determinista – társadalmiszerkezet-szemlélet és az individualista elmélet. Az individualizációs koncepció szemszögéből így foglatható össze a hagyományos rendi színezetű osztályhelyzet megváltozása: részben vagy egészen elvesznek a „piac-közösség-egység” meghatározó összetevők, abban az értelemben, hogy elhalványul gyakorlati jelentőségük az emberek életvezetésében. Helyettük új társadalmi kötelékek, életformák alakulnak ki,

amelyek már nem írhatóak le sem a marxi osztályképződés, sem a weberi társadalmi osztály közösségképződési fogalmával.¹⁸³

A nemzetközi mintát követve mind több olyan magyar szociológiai tanulmány jelent meg az utóbbi időben, amelyekben a szerzők az „általános munkajelleg szerinti csoportosítással” szemben a mobilitáskutatások gyakorlatában alkalmazott osztályozást javasolták.¹⁸⁴ Egy egészen más nemzetközi trendhez kapcsolódóan, amely szerint az osztályelemzés érvényessége megszűnőben van (úgymond: „az osztály divatjamúlt koncepció”) – munkáikban a „konvencionális státus” (Pakulski–Waters 1996)¹⁸⁵ veszi át az „osztály” szerepét, illetve az „élet-fogalmak” (az élethelyzet, az életút és az életstílus) különbségeire épülnek stratifikációs konstrukcióik. Mint arra korábban már utaltunk, Ulrich Beck szerint a modern társadalmak szerkezetét olyan ismérvek határozzák meg, amelyek „túl renden és osztályon” befolyásolják az emberek társadalmi helyzetét és magatartását.

Az „élet-fogalmakra” épülő megközelítések talán legismertebb képviselője Stefan Hradil. Az egyéni élet alakulását – és így a társadalom stratifikációs viszonyainak változásait is – Hradil és munkatársa (Karl Bolte) szerint nem annyira az anyagi körülmények, a jövedelmi viszonyok, hanem egyre inkább a „miliőspecifikus életstílusok” határozzák meg (Bolte–Hradil 1984). Koncepciójuk szerint a társadalom szerkezete nem osztályok vagy rétegek segítségével, hanem ún. „miliőcsoportok” révén írható le. A társadalmi rétegződés hierarchikus-vertikális szerkezetét mindinkább egy horizontális differenciálódás váltja fel. Ebben a társadalomban lényegében eltűnnek az osztályok, csökken az anyagilag meghatározott élethelyzetek, életesélyek közötti különbség, és ezek helyét fokozatosan átveszik az individualizált karrierutak, a miliő jelentősége.

Ez a szemlélet Hradil további munkásságában teljesebb ki: az egyenlőtlenségek új formáiról, új-

fajta differenciáló tényezőkről ír (Hradil 1995). A miliő fogalmát a következőképpen definiálja: „... az új társadalomtudományi kutatásban miliőn esetleg heterogén környezeti tényezők (legyenek azok anyagi vagy nem anyagi jellegűek, természetesek vagy társadalom által létrehozottak, gazdaságiak, politikai-adminisztratívak vagy társadalmi-kulturálisak besorolás szerint) összefüggéseit értjük, melyeket meghatározott társadalmi csoportok meghatározott módon ismernek fel és használnak ki, mely meghatározott életmódok kialakulását vonja maga után” (Hradil 1995:356).

Megítélése szerint ezeket az új társadalmi fejleményeket nem lehet a régi eszközökkel elemezni, hiszen az „objektív” életkörülményektől elválnak a „szubjektív” életmódok, így túl gyorsan változnak, differenciálódnak az egyes társadalmi csoportok, nagyfokú a mobilitás, csökken a „rétegspecifikus viselkedésmód”. Az általa kialakított „új szociológiai eszköztár” hat elemből áll: (1) a réteghelyzet helyett a nem, a kor a lakóhely a meghatározó; (2) az életmód „tudatos választása”; (3) változó irányultságok („nem marad mindig punk...”); (4) az életmód-elemek kombinálódása; (5) élethelyzetektől független életmódok; (6) „kis területeken érvényesülő” jelenségek.

Ezek az elméleti kísérletek vezettek el a '80-as évek elején az ún. „Sinus-miliő modellekig”, az empirikus „miliőtipológiákig”. De mi is ez valójában? Az egyéneket világnézetük, életmódjuk, értékorientációik, szociális helyzetük és életstílusuk alapján csoportosítják. Hogy készülnek ezek az empirikus modellek? Lássuk Hradil modelljét az NSZK társadalmáról a '80-as évek végén! Először mélyinterjúkkal feltárták a fentebb említett „társadalmi jegyek” összefüggéseit, ezeket operacionalizálták, kérdőíves adatfelvétel révén mérték, majd klaszterelemzés segítségével csoportosították őket (a 41 mért dimenzióban a „hasonlóakat” vonták egy klaszterbe). A 26 ezer megkérdezett körében végül 8 klasztert, „miliőcsoportot” különítettek el, amelyek jellemzői így festenek (lásd az 1. táblázatot).¹⁸⁶

183 Lásd erről pl. Wright 2005 (a kötet szerzői: Richard Breen, David Grusky és Gabriela Gaescu, Elliot B. Weininger, Aage B. Sørensen, Jan Pakulski; kitűnő összefoglalója a „vitának”: Fáber 2007); Pakulski - Waters 1996 („*The Death of Class*”) vagy Clark – Lipset 1991 („*Are Social Classes Dying?*”).

184 Például: Kolosi – Keller 2010; korábban Róbert 1997. A javasolt „osztálysema” legfontosabb kategóriája a „szolgáltató osztály”, melyek nem elsősorban a hatalmi tényezők, hanem a tőke-jellegű erőforrások alapján differenciál.

185 Felfogásuk szerint: ahogy a világ globalizálódik, a gazdaságban a kapitalista munkamegosztás helyett az értékek, a „főszereplővé” az egyének válnak.

186 Lássuk az egyik „miliőcsoport” jellegzetességeit Nyugat-Németország felnőtt lakossága körében készült kutatás eredményeképpen: („1. *Konzervatív felső miliő*”; a lakosság 9 százaléka). *Életcél*: elismert hely a társadalomban, megvalósult magánélet, harmonikus családi élet, anyagi siker, disztíngvált életkeret; *Társadalmi helyzet*: átlag feletti formális képzettség, sok vezető, tisztviselő, önálló szabadfoglalkozású, nyugdíjasok és járadékosok, magas és legmagasabb jövedelmi osztály. *Életstílus*: minden túlhajtott, felületes dolog elutasítása, magas minőségi igények, tradícióra irányultság, hozzáértés („életstílusbiztonság”). Hradil 1987:131.

1. táblázat: Nyugat-Németország társadalmi rétegződése és a miliő-csoportok 1987.

A) Felső réteg	(1) Konzervatív felső miliő (9%)	(2) Technokrata–liberális miliő(10%)		(3) Alternatív miliő (3%)
B) Felső közép réteg	(4) Kispolgári miliő (26%)	(5) Felemelkedés–orientált miliő (24%)		(6) Hedonista miliő (10%)
C) Középső réteg				
D) Alsó középső réteg	(7) Tradicionális munkásmiliő (9%)		(8) Tradíciók nélküli munkásmiliő (10%)	
E) Alsó réteg				
	c) Tradicionális alaporientáció	b) Materializmus + anómia		a) Posztmaterális „új orientáció”
		b1) Birtoklási materializmus	b2) Fogyasztási hedonizmus	

Forrás: Hradil 1987:131. (SINUS)

Bár a modellt azóta is sokan alkalmazzák,¹⁸⁷ az erre épülő empirikus kutatások hiányosságaira maga Hradil hívja fel a figyelmet. Kiemeli, hogy az időbeli változások tekintetében még nem készültek megfelelő vizsgálatok, holott „... a biográfiai ... változás az 'új' társadalmi kulturális struktúrák lényeges jegye” (Hradil 1995:379). Hiányoznak a „mikroszociológiai” megközelítései is ezeknek az új jelenségeknek (a miliő mélyebb vizsgálatai kisebb közösségekben, pl. egyes lakóhelyeken, kohorszokon belül). Végül arra hívja fel a figyelmet, hogy ezen új strukturális tényezőket a legtöbbször „tiszta deskriptív fogalomként” értelmezik, nem elemzik kellőképpen a cselekvések feltételrendszerét, céljait, eszközeit, az értékek és a hétköznapi jártasság közötti tartalmi kapcsolatok elméleti vonatkozásait.

Magunk is úgy véljük, van „másik út”, mégpedig, hatékonyabb, érthetőbb – és szakmailag korrektebb a társadalom tagozódásának megközelítésére. Az egyik legígéretesebb kísérlet az „életszakasz-felfogás” („life-course perspective” Wallace 2006),¹⁸⁸ amely egy le-

hetséges empirikus leírását kínálja a fentebb vázolt „individualizációs” folyamatoknak. Ennek kapcsán a szociológia két olyan területe kapcsolódott össze, amely korábban viszonylag ritkán társult: az ifjúság- és a családszociológia. Az eddigi kutatási eredmények számtalan vonatkozásban jelentős elméleti és metodológiai előrelépést hoztak, amelyekre magunk is nagymértékben támaszkodtunk munkánkban.¹⁸⁹ Így fogalmaz egy helyen az rétegződés-kutatások alapdilemmájáról Wallace: „... két nézőpont ütközött: az egyik a hagyományos társadalomszerkezeti szemlélet, amely túlzottan determinista lehet, a másik az individualizáció elmélete, amely az önállóságot hajlamos túlhangsúlyozni. Fogadjunk el némi elméleti eklektizmust: őrizzük meg a korábbi elméletekből a modern világ számára releváns részeket, egyeztessük a kortárs szemléletekkel, és használjuk fel e két felfogás legjavát” vizsgálataink során (Wallace 2006:107).

Álláspontunk tehát a következő: úgy is vizsgálható az egyének viselkedése, hogy vannak bizonyos társadalmi kényszerek, amelyekre – úgymond – reflektálnak, de vannak egyéni választások is az életben. E kettőt együttesen vizsgálva kialakítható a társadalmi folyamatok ún. „individualizálódó-reflexív” elemzési módja. De nézzük meg egy kicsit közelebbről: mit is jelent ez? Az életesemények egyéni mintázatai hűen tükrözik a személyes döntéseket olyan fontos kérdésekben, mint például az iskolaválasztás, a továbbtanulás, a munkavállalás kérdései, avagy

187 A német Sinus-Intézet (Ulrich Beck és Horst Nowak vezetésével) azóta is évente megjelenteti a modell ismertetőjét (lásd a Mellékletben; az Interneten a 2012. évi Sinus modellt: „DIE SINUS-MILIEUS® IN DER VuMA 2012” http://www.vuma.de/fileadmin/user_upload/meldungen/pdf/Sinus_Milieus_in_VuMA_2012.pdf). Nagy sikerrel alkalmazzák a marketing- és piackutatások területén, egyes vélemények szerint „a német társadalom életstílus alapú tudományos leírására is alkalmas” (Kolosi – Keller 2010:128).

188 Lásd még ennek részletes kifejtését: Wallace 1998.

189 Kiváló összefoglalóját adják ezeknek az új irányzatoknak Winn és Dwyner tanulmányukban (Winn–Dwyner 2006).

párkapcsolataik alakítása, gyermekvállalásuk stb. Ezek egyszerre egyéniek és társadalmilag meghatározottak. Az individualizálódó társadalmi univerzumban mind nagyobb szerepet kap az egyéni szabadság, a véletlen, a vakszerencse és sok más olyan tényező, amely szinte kiszámíthatatlanná teszi az egyén életútját (a „normalizált” életutak helyett mindinkább a „választásos” életutak válnak jellemzőekké, azaz a korábbi generációk életút-modelljei alig gyakorolnak befolyást, szolgálnak mintául gyermekeik életében).¹⁹⁰ De e látszólagos káosz mögött mind gyakrabban felfedezhetőek olyan újabb rendező elvek, amelyek mentén megérthetőek és leírhatóak ezek az „individualizációs-reflexív” társadalmi folyamatok.¹⁹¹

Az életesemények egymásra következő sorozata, az időzítések, a választási alternatívák közötti döntések egyszerre az egyéni aspirációk által markánsan befolyásolt sajátos képződmények, de legalább olyan mértékben társadalmilag meghatározott, a szubkulturális normák által erőteljesen befolyásolt rajzolatai az egyén életének. Társadalmi környezetünktől való függésünk erősen arra ösztönöz ugyanis – Albert Cohen (1997) szerint –, hogy a már kialakult megoldások közül válasszuk ki a magunkét, olyat, amelyről tudjuk, embertársaink szemében rokonszenves, de legalább elfogadható. Így van ez az életutunk során meghozott döntéseinkkel is. Az a klasszikus szociológiai kérdés, hogy az egyének és csoportok „honnan hova jutottak” a társadalmi térben egészül ki az életszakasz-felfogás révén a „hogyan jutott odáig” kérdésével, amely megválaszolása érthetőbbé teszi egyszerre a társadalom tagozódásának alakulását és benne az egyén sorsát is. Ha megtaláljuk és különválasztjuk azokat a motívumokat, amelyek az egyéni életutak alakulása mögött meghúzódó társadalmi meghatározottságoknak tudható be, illetve valóban egyediek, újrafogalmazhatjuk a társadalom tagozódását leíró stratifikációs indikátorainkat. Az életút lehet – Cohen szavaival élve – „a státus egyik ismérve, úgyszólván tagsági jelvény” a magunk viselkedésének, döntéseinek és az alapjául szolgáló vonatkoztatási hálózatnak a meggyezése embertársainkéval.

A továbbiakban tekintsük át röviden, hogy „valójában mi is történt” az elmúlt évtizedekben az emberekkel – különös figyelmet fordítva a fiatalabb generációk helyzetének alakulására.

190 Lásd erről bővebben: Somlai 2007.

191 Figyelemre méltóak pl. Gerhard Schulze (2003) kísérletei, aki a miliőcsoportok egy újfajta felfogásában véli felfedezni ezeket a „kifejezetten egyszerű, a régiókat átfogó” csoportstruktúrákat.

Mi is zajlik körülöttünk valójában?

„Valami elképesztően hatalmas és visszafordíthatatlan dolog történt az egész világgal, ahogy a Föld a mi Földünké vált, az egyetlen otthonunkká, és minden ember ezen a bolygón egy önmagával kommunikáló egész része lett” (Mead 2006:19).

Mint arra a korábbiakban utaltunk (Beck 2003; Fukuyama 2002 és Giddens 1999 kapcsán), a fejlett nyugati társadalmak elmúlt fél évszázados átalakulása egész sor egymással összefüggő elemből áll. A hatvanas évektől beállott változások – Gerhard Schulze (2003) szerint – olyan jelentősek voltak a fejlettebb nyugati társadalmakban, hogy a történetileg kialakult hagyományos vertikális rétegződési sémákkal már nem voltak leírhatóak (csak azt voltak képesek megragadni, aminek valami köze volt a termelési folyamatokban elfoglalt helyhez). Az új feltételek között rendre elveszítették jelentőségüket a korábbi „rétegeképítő tényezők”. Véleménye szerint ugyanakkor *egy új strukturális indikátor jelent meg: az életkor*, amely összekapcsolódik azzal, hogy a fő létprobléma immáron nem a megélhetéshez, hanem az „élményszerzéshez” fűződik. A fiatalabb nemzedékek nyitottak az új tájékozódási pontokra: „... a gazdasági szemantika elhalványuló kategóriái mögött kirajzolódtak a pszichofiziológiai szemantika körvonalai” (Schulze 2003:190). Az egyre inkább strukturális jellemzővé váló korcsoport szerinti tagozódás azonban nem váltotta fel teljesen a hagyományos gazdasági differenciálódást, csak „rátelepedett”, elmozdulásokat idézett elő. Az egyenlőtlenségek definíciójában egyre fontosabbá vált a szubjektivitás, a spontaneitás kategóriája, ahol az életkor különös jelentőséggel bír. Az alapvető társadalmi konfliktusok színtere áttevődött az „önmegvalósításért” küzdő fiatalabb és a „fennálló rendszert” képviselő idősebb korcsoportok összetűzéseire (zene, hajviselet, viselkedési formák konfliktusai a 60-as évek közepétől).

A fejlett nyugati társadalmakban a '80-as évek kezdetétől – a felnőttekké váló fiatalok „élményre orientáltságának” tömegessé válásával – az emberek mindinkább önmagukkal kezdtek el foglalkozni („individualizálódó kultúra”). A valóságmodellekből kivészett a „kollektív” jelleg, fokozatosan elhalványulnak a társadalmi nagycsoportok hagyományos szociológiai kategóriái és átadják helyüket egyfajta „miliő-etnocentrizmusnak”. Egyre inkább a közvetlen jövő „élménytartalmai” – a nyaralás, a hétvége, a ruhatár, az autó, a televíziós műsorkínálat, a képes újságok, az étlapok – kezdték foglalkoztatni az embereket. Lát-

szólag a korábbi társadalmi csoportok egyre kisebb kulturális egységekre bomlanak, egyre áttekinthetlenebbé válik a társadalom tagozódása. Valójában – Gerhard Schulze szerint legalábbis – éppen fordítva alakulnak a dolgok: a nyolcvanas évek végétől „a társadalmi miliók alkotta, kifejezetten egyszerű, a régiókat átfogó csoportstruktúrákkal” (Schulze 2003:195) jellemezhetőek a posztmodern társadalmak. A mindennapi élet uralkodó terepévé vált az „élménypiac”; roppant mennyiségű kapacitással, kereslettel, emberi erőráfordítással, gazdasági energiával.

Ezek után jogosan felvethető a kérdés: „*Mi is maradt olyan, mint volt?*”. Az ipari társadalmak ’50-es években tapasztalható „újraépítésének” időszakához képest szinte az élet minden szeglete átrendeződött. Hiába ugyanazok az emberek hozzák létre a társadalmi viszonyokat, mint korábban, csakhogya – a szerző szerint – „a szubjektumok mélyreható átalakulása láttán már nincs értelme ’ugyanazokról’ az emberekről beszélni” (Schulze 2003:196).

A társadalom strukturális változásának három témánk szempontból meghatározó jelentőségű tendenciáját emeljük ki (Beck 2003 nyomán):

(1) Zsugorodik és gyökeresen átrendeződik a történelmileg kialakult keresői tevékenység intézményesült rendszere, „flexibilis alulfoglalkoztatottság” figyelhető meg: sokan kiszorulnak a munka társadalmilag szervezett világából, új – kevésbé formalizált – kereső tevékenységi formák alakulnak ki;

(2) Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a felsőoktatás expanziója, vagyis a főiskolai, egyetemi hallgatók létszáma drasztikus mértékben emelkedik;

(3) E két folyamat együttesen azt eredményezi, hogy „a munka és a tanulás két életvilága közötti la-
vírozás” tölti ki az emberek jelentős részének életét; megfigyelhető a „meghosszabbodott ifjúkor” tömeges elterjedése (a „posztadoleszcens jelenségekről” lásd bővebben pl. Kabai 2006; Somlai 2007).

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogyan hatottak ezek a folyamatok az elmúlt évtizedekben a magyar társadalomra. Néhány „társadalmi jelzőszám” révén nyomon követhetőek a fentebb vázolt átalakulások az ’80-as évek elejétől (1982-től) egészen 2003-ig (lásd az 1. ábrát).¹⁹²

192 Kitérő elemzését adja ennek a korszaknak Kólosi Tamás és Keller Tamás (2010) – az idézett adatok egy része is tőlük származik (107-108. oldalak).

Jól megfigyelhető egyrészt a „társadalmilag formalizált munkahelyek” drasztikus csökkenése: míg 1982-ben a 16 éves és idősebb népességen belül az aktív keresők aránya 63,3 százalék volt, addig tíz évvel később már csak 48,0 százalék, míg a vizsgált ciklus végére (2003-ra) 46,3 százalék. Ugyanakkor a 20-24 éves népességen belül a továbbtanulók aránya 14,1 százalékról először 22,0 majd 25,3 százalékra emelkedett. Végül, egy sajátos indikátor a „meghosszabbodott ifjúkor” (a „posztadoleszcencia”) jelenségére vonatkozóan: azoknak a 25 éves fiatalok arányát vizsgáltuk, akiknek már van gyerekük, munkahelyük és saját lakásuk (immáron „felnőttek”). A 22 évet magába foglaló időciklus végén kevesebb, mint felére csökkent az arányuk: míg 1988-ban 38,9 százalék volt ez az arány, addig 1992-ben 33,0, míg 2003-ban mindössze 14,0 százalék.¹⁹³

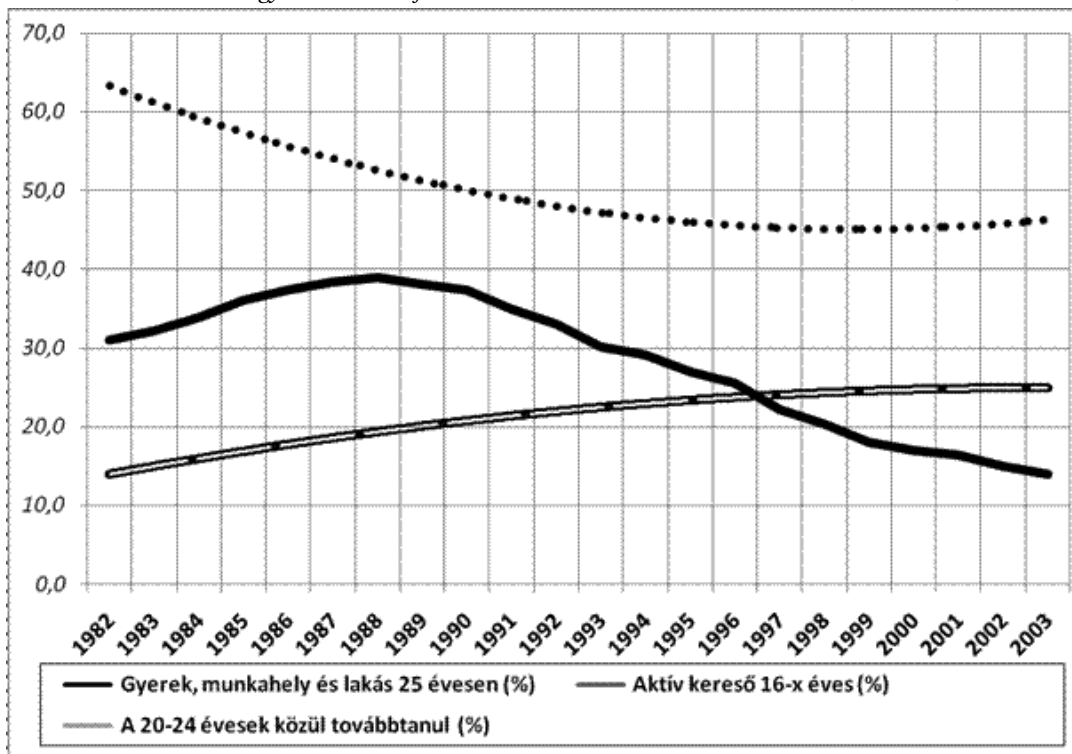
Az utóbbi idők egyik legnagyobb szabású nemzetközi kutatás-sorozata a *Globalife Projekt*¹⁹⁴ volt, amelynek kutatói a globalizáció hatásainak összetett elemzésére vállalkoztak egy 17 országra kiterjedő nemzetközi vizsgálat keretein belül. E megközelítés¹⁹⁵ szerint a globalizáció magába foglalja az internacionalizálódó (mindinkább nemzetközivé váló) piacok növekvő fontosságát, a fokozódó versenyt, a network-ök (hálózatok) és a tudás felgyorsult terjedését az új technológiák révén, valamint a „váratlan piaci sokkok” növekvő befolyását a gazdaságra. Mindezek eredményeként a kutatók a növekvő bizonytalanságra hívják fel a figyelmet, amely alapvető változásokat eredményez a legtöbb ember életében. Mindezek az egyes országokban természetesen meglehetősen eltérő módon jelentkeznek. Azt is bemutatták, hogyan szűrik, alakítják ezeket a globalizációs hatásokat a különböző „intézményes filterek” (a foglalkoztatási és jóléti rendszerek, az oktatás és a család). Külön hangsúlyt helyeztek kutatásaik során arra, hogy az egyes országokban hogyan hatnak az emberek sorsfordító döntéseire ezek a folyamatok. Négy társadalmi csoport sorsának alakulására

193 Elemzéseinket a KSH Népeségstudományi Kutatóintézete „Életünk fordulópontjai I–II.” adatbázisán készítettük.

194 Lásd erről bővebben: Blossfeld–Hofmeister 2005. A kutatás-sorozat 1999-től 2005-ig tartott, négy jól elkülöníthető fázisban zajlott.

195 Az elméleti kutatások eredményeinek egyik legjobb összefoglalója: Mills – Blossfeld – Kljizing 2005. Lásd még: Guillén 2001; Verdier – Breen 1999; Montanari 2001; Fligstein 1998.

1. ábra: Egyes társadalmi jelzőszámok alakulása 1982 és 2003 között (százalékok)

Források: Kolosi – Keller (2010), Laky (2003), Kabai (2009a), illetve „Életünk fordulópontjai II.” KSH 2005. (saját számítások)

koncentráltak (szociológiai „mikro-szinten”): a fiatalok felnőtté válásának folyamatára, a nők és a férfiak karrierútjára, valamint az idősebbek „késői karrierjére” (különös hangsúlyt fektetnek tehát az életutak alakulására).

Az, hogy milyen mértékben érinti az egyes társadalmi csoportokat a növekvő bizonytalanság, nagyban függ az egyes régiók, országok intézményi és társadalmi struktúráitól, történelmileg kialakult – erőteljesen „nemzet-specifikus” – kultúrájától (DiPrete et al. 1997). Egyes intézményeknek kitüntetett szerepe van abban, hogy ezekre a globális változásokra milyen válaszokat adnak az emberek („mikro-szinten” – lásd erről: Nelson 1995; Esping-Andersen 1993). Ezek hatása erősen „út-függő”: befolyással vannak a csoportok sorsának alakulására a fentebb említett „intézményes filterek” (Hurrell – Woods 1995; Regini 2000). Közülük – vizsgálati szempontunkból – kiemelt jelentőséget tulajdonítunk az oktatási rendszerek „szűrő hatásának”. A következőkben ezt vizsgáljuk meg egy kicsit alaposabban.

A szerzők szerint a tudás-alapú társadalmakban a legfontosabb humán tőke az oktatás (az iskolázottság) és a munkahelyi tapasztalat (az életkor).¹⁹⁶ Akiknél mindkét forrás hiányzik, azok sokkal nagyobb mértékben ki vannak téve a bizonytalanságból eredő kockázatoknak, míg a felsőfokú végzettséggel illetve a nagy tapasztalatokkal rendelkezők lényegesen kedvezőbb helyzetben vannak. Vagyis a globalizáció nézetük szerint felerősíti – sőt „ápolja, műveli” – a társadalmi különbségeket (Bernardi – Nazio 2005). Az is megfigyelhető, hogy azokban a – „kevésbé tagolt” – társadalmakban, ahol mind szélesebb körben biztosítják a továbbtanulást, a felsőoktatáshoz való hozzájutást, lényegesen nagyobb arányban tesznek szert a fiatal korosztályok tudástőkére (szereznek diplomát) – így itt a felnövekvő generációk kevésbé vannak kitéve a globalizációból

¹⁹⁶ A szerzők ezért javasolják a „humán-tőke hipotézist”, illetve azon mérőszámokat, amelyek a tudás-alapú gazdaságok elvárásainak mérésére alkalmasak (lásd erről bővebben: Mills – Blossfeld – Klijsing 2005:9).

eredő bizonytalanság veszélyeinek.¹⁹⁷ Így ír ezekről az intézményi szűrőkről Regini: „Az intézményi háttér valójában sok erőforrást és egyben korlátot is ad ahhoz, hogy a szereplők ezek figyelembevételével döntsenek a különböző alternatívák között” (Regini 2000:8).

A Globalife Projecten túl más kutatási eredmények is arra figyelmeztetnek, hogy a fiatalok súlyos kihívásokkal néznek szembe manapság. A gyermekkor és a felnőttkor közötti „*hid szétmorzsolódása*” (Land 1996) örökös téma marad. A legtöbb iparosodott társadalomban a fiatalok és családjuk kevesebb támogatásban részesül a gyermekkorból a felnőttkorba történő átmenet időszakában, ugyanakkor az oktatás és a szakképzés egyre magasabb terheket ró a diákokra és a szülőkre. A tanulásban és a munkában elért sikerek elkerülhetetlenül azok kárára jönnek létre, akik nem ilyen szerencsések. Egy kisebbség sikere erősíti meg azt az elképzelést, hogy az oktatásban és a szakképzés során szerzett képesítések „*egyenes utat jelentenek*” a munkavállaláshoz (Looker 1993).

De még a „szerencsés kisebbség” számára is mind nyilvánvalóbbá válik: *hiú remény*, hogy pusztán azzal, ha végigjárja az oktatási rendszer minden lépcsőfokát, megszerzi diplomáját, el is éri a célját. Bár a diplomás fiatalok jelentős része nagy találmányokról és rugalmasságról tesz tanúbizonyságot, amikor váratlan strukturális és társadalmi akadályba ütközik, sikeres belépését a munka világába számtalan tényező akadályozza. Ezek közül az egyik legfontosabb: *mind jobban elszakadni látszik a felsőoktatás a munkaerőpiactól*. Miközben nő a felsőfokú végzettségük körében a munkanélküliség, egyes munkahelyeken „minőségi hiányok” alakulnak ki, mivel a munkáltatók „nem azt kapják” a felsőoktatási intézményektől, amire szükségük lenne. Erre a dilemmára adhat – a fejlettebb nyugati társadalmak tapasztalatai szerint – megfelelő választ a diplomás pályakövetés, amely a munka és az felsőoktatás világa között kialakuló diszkrpanciákat hivatott áthidalni (Zinnecker 1992; Kiss 2008; Horváth 2008; Kabai 2009b; Kabai és mtsai 2012).

197 Míg a szerzők az Egyesült Államokat, Nagy-Britanniát és Svédországot a „kevésbé tagolt” országok közé sorolták, addig Magyarországot – Németország és Hollandia társaságában – a „rétegzett” országok közé, ahol a fiatalok meglehetősen eltérő oktatási pályákat járnak be (Mills – Blossfeld – Klijzing 2005:9).

Összegzés

E tanulmány első darabja egy sorozatnak, amelyben tanítványaimmal közösen arra vállalkozunk, hogy „újrarendezzük”, egy konkrét feladathoz kapcsolódóan átalakítsuk korábbi rétegződésmodellemet. E modell egyfajta választ adhat azokra az új – a posztmodern „individualizációs” társadalmi folyamatok hatásaiból eredő – kihívásokra, amelyek alapjaiban kérdőjelezték meg a társadalomkutatók eddig használt, megbízható hierarchikus tagozódási modelljeit. Az első tanulmány egy rövid összegzése a posztmodern átalakulások egyes szociológiai jellegzetességeinek, különös tekintettel a rétegződéskutatók „válaszaira” (kiemelve Stefan Hradil „miliótipológiáját” – mint egy sajátos, sok szempontból szélsőséges modellkísérletet – szembeítve saját elképzeléseinkkel).

Abstract

This study is the first part of a series in which we are making an attempt in co-operation with my students to „reorder” one of my previous classification models in relation to a specific task. This model may provide an answer to the new challenges rooting from the effects of postmodern „individualisation” social processes, which fundamentally questioned the existing and reliable hierarchical classification models of sociologists. The first study is a brief summary of the sociological characteristics of postmodern transitions, with a focus on the „answers” of classification researchers (highlighting the „milieu typology” of Stefan Hradil – as a unique, radical model experiment from a numerous viewpoints – putting it against our theories).

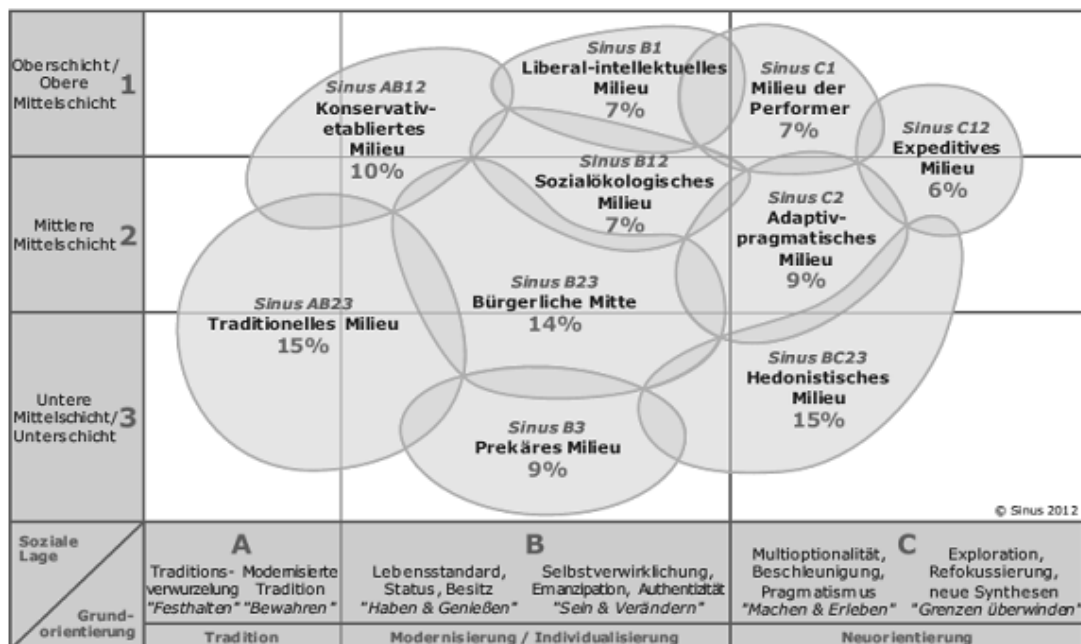
Irodalom

- ANGELUSZ RÓBERT 1999 (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- ANGELUSZ RÓBERT 2000 *A láthatóság görbetükrei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- BECK, ULRICH 1997 Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz Róbert (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 418-464.
- BERNARDI, FABRIZIO – NAZIO, TIZIANA 2005 Globalization and the Transition to Adulthood in Italy. In Blossfeld, Hans-Peter és mtsai szerk. *Globalization, Uncertainty, and Youth in Society*. Edward Elgar, London. 349-374.
- BLOSSFELD, HANS-PETER – HOFMEISTER, HEATHER 2005 szerk. Life Courses in the Globalization Process. GLOBALIFE Project. Final report. Otto Friedrich University, Bamberg.
- BOLTE, KARL – HRADIL, STEFAN 1984 *Sozial Ungleichheit in der Bundesrepublik Deutschland*. Leske-Budrich, Opladen.
- CLARK, TERRY NICHOLS – LIPSET, SEYMOUR MARTIN 1991 'Are Social Classes Dying?' *International Sociology* 6:397-410.
- COHEN, ALBERT 1997 *Rethinking the Youth Question: Education, Labour and Cultural Studies*. Macmillan Publ. London.
- DIE SINUS-MILIEUS® IN DER VUMA 2012. SINUS-Institutes (2013.03.20-i letöltés), on-line http://www.vuma.de/fileadmin/user_upload/meldungen/pdf/Sinus_Milieus_in_VuMA_2012.pdf
- DIPRETE, THOMAS 1997 Collectivist versus Individualist Mobility Regimes? Structural Change and Job Mobility in Four Countries. *American Journal of Sociology*, 103/2:318-358.
- ESPING-ANDERSEN, GÖSTA 1999 *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford University Press, Oxford.
- FLIGSTEIN, NEIL 1998 *Is Globalization the Cause of the Crises of Welfare States?* (Working Paper SPS No. 98/5) European University Institute, San Domenico.
- FUKUYAMA, FRANCIS 2002 *A Nagy Szétbomlás*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- GIDDENS, ANTHONY 1991 *Modernity and Self-Identity*. Polity Press, Cambridge.
- GIDDENS, ANTHONY 1999 *A harmadik út*. Agóra Kiadó, Budapest.
- GUILLÉN, MAURO 2001 Is globalization civilizing, destructive or feeble? A critique of five key debates in the social science literature. *American Review of Sociology*, 27:235-260.
- HORVÁTH DÓRA 2008 Hazai gyakorlatok a diplomás pályakövetésben. In Fábri István – Horváth Tamás – Kiss László – Nyerges Andrea szerk. *Hazai és nemzetközi tendenciák*. Diplomás pályakövetés 1. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság – Országos Felsőoktatási Igazgatóság, Budapest. 9-52.
- HRADIL, STEFAN 1995 Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules szerk. *Társadalmi rétegződés*. Aula Kiadó, Budapest. 347-387.
- HURRELL, ANDREW – WOODS, NGAIRE 1995 Globalization and Inequality. *Millennium. Journal of International Studies*, 24/3:447-470.
- KABAI IMRE 2006 *Társadalmi rétegződés és életesemények. A magyar fiatalok a posztindusztriális korszakban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- KABAI IMRE – WÖLCZ JUDIT – WINKLER MÓNIKA – BÉKI ORSOLYA – TÓTH GÁBOR 2007 (szerk.) *Mi lesz velünk a diploma után?* Diákkötet. ZSKF TKK Könyvek 1. L'Harmattan – ZSKF, Budapest.
- KABAI IMRE 2009a Az önállósodás folyamatai a diplomások első 25 évében. In Somlai Péter és mtsai (szerk.) *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Pallas Kiadó, Budapest. 391-419.
- KABAI IMRE 2009b *Hogyan alakul a diplomások életútja?* ZSKF TKK Füzetek 2. L'Harmattan – ZSKF, Budapest.
- KABAI IMRE – KRISZTIÁN VIKTOR – KENÉZ ANIKÓ – GOÓR JUDIT 2012 „Merészen beilleszkedni...” A ZSKF „párbeszéd-modelljéről”, amely összeköti a felsőoktatást a munka világával. ZSKF TKK Füzetek 15. L'Harmattan – ZSKF, Budapest.
- KISS LÁSZLÓ 2008 Külföldi gyakorlatok a diplomás pályakövetésben. In Fábri István – Horváth Tamás – Kiss László – Nyerges Andrea szerk. *Hazai és nemzetközi tendenciák*. Diplomás pályakövetés 1. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság – Országos Felsőoktatási Igazgatóság, Budapest. 53-70.

- KOLOSI TAMÁS – KELLER TAMÁS 2010 Kikristályosodó társadalomszerkezet. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.) *Társadalmi riport 2010*. Társki Budapest. 105-138.
- LAKY TERÉZ 2003 *A munkaerőpiac Magyarországon 2003-ban*. KSH, Budapest.
- LAND, HILARY 1996 The crumbling bridges between childhood and adulthood. In Brannen, Julia – O'Brian, Michael (szerk.) *Children in Families*. Research and Policy. Falmer, London. 189-201.
- LOOKER, DIANA 1993 Interconnected transitions and their costs: gender and urban-rural youth in the 1990s. *Journal of Youth Studies*, 1993/1:5-22.
- MEAD, MARGARET 2006 Kultúra és elkötelezettség. A generációk közötti viszonyok a hetvenes években. In Gábor Kálmán (szerk.) *Ifjúság-szociológia. Szöveggyűjtemény*. Belvedere Kiadó, Szeged. 19-44.
- MERTON, ROBERT KING 1980 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MILLS, MELINDA – BLOSSFELD, HANS-PETER – KLIJZING, ERIK 2005 Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A Theoretical Framework. In Blossfeld, Hans-Peter – Hofmeister, Heather (szerk.) *Life Courses in the Globalization Process*. GLOBALIFE Project. Final report. Otto Friedrich University, Bamberg. 3-33.
- MONTANARI, INGALILL 2001 Modernization, globalization and the welfare state: A comparative analysis of old and new convergence of social insurance since 1930. *British Journal of Sociology*, 52/3:469-494.
- NELSON, RICHARD 1995 Recent evolutionary theorizing about economic change. *Journal of Economic Literature*, 33:48-90.
- PAKULSKI, JAN – WATERS, MALCOLM 1996 *The Death of Class*. Sage Publications Ltd. London.
- REGINI, MARINO 2000 Between deregulation and social pacts: The responses of European economies to globalization. *Politics and Society*, 28/1:5-33.
- RÓBERT PÉTER 1997 Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle* 2:5-48.
- SCHULZE, GERHARD 2003 A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In Wessely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Osiris Könyvkiadó, Budapest. 186-204.
- TOFFLER, ALVIN 1980 *The Third Wave*. William Morrow Publ. New York.
- TOMKA BÉLA 2009 *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest.
- VERDIER, DANIEL – BREEN, RICHARD 1999 *Europeanization and globalization: politics against markets in the European Union*. (unpublished manuscript) European University Institute, Florence.
- WALLACE, CLAIRE 1998 Social reproduction and school leavers: a longitudinal perspective. In Hurrelmann, Klaus – Engel, Ulrich (szerk.) *The Social World of Adolescents: International Perspectives*. De Gruyter, New York.
- WALLACE, CLAIRE 2006 Ifjúság, család, polgárrá válás. In Gábor Kálmán (szerk.) *Ifjúság-szociológia. Szöveggyűjtemény*. Belvedere Kiadó, Szeged. 269-278.
- WINN, JOHANNA – DWYNER, PETER 2006 Új irányok az ifjúsági életszakaszok átmenetének kutatásában. In Gábor Kálmán (szerk.) *Ifjúság-szociológia. Szöveggyűjtemény*. Belvedere Kiadó, Szeged. 249-268.
- WRIGHT, ERIK OLIN (szerk.) 2005 *Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ZINNECKER, JÜRGEN 1992 Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások a Német Szövetségi Köztársaságban. In Gábor Kálmán (szerk.) *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Belvedere Kiadó, Szeged. 29-48.

Melléklet

A „Sinus-Milieus” Németországban, 2012. (Szociális helyzet és alapvető orientáció)

Forrás: „DIE SINUS-MILIEUS® IN DER VuMA 2012.” (SINUS-Institutes) Interneten: http://www.vuma.de/fileadmin/user_upload/meldungen/pdf/Sinus_Milieus_in_VuMA_2012.pdf (2. oldal)